

«...ЯК ПИЛИП З КОНОПЕЛЬ». КОНОПЛЯ В ТРАДИЦІЙНІЙ НАРОДНІЙ КУЛЬТУРІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Красиков М.М.

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків, Україна*

Слово «конопля» у більшості сучасних українців викликає посмішку, бо пов'язується лише з наркоманією. А шкода. Археологи твердять, що вже за часів енеоліту люди, які мешкали на теренах сучасної України, так звані трипільці (V – III тис. до н.е.), використовували коноплю для виготовлення одягу.

У V столітті до н.е., як свідчить Геродот, конопля була єдиною волокнистою рослиною, яку спеціально вирощували скіфи-землероби для виготовлення свого одягу, причому дивували цим давніх греків, які не знали канабісу. Конопляне сім'я у скіфів також не пропадало: наприклад, його кидали в лазнях на гаряче каміння для збільшення пари. Вважається, що саме від іраномовних народів, зокрема нащадків скіфів та сарматів, слов'янські племена на теренах України й запозичили технології вирощування, обробки й використання коноплі. Насіння коноплі й навіть залишки мотузок з неї (а такі мотузки та канати й сьогодні вважаються найміцнішими з тих, що виготовляються з природних матеріалів) знаходять у слов'янських могилах ще періоду язичництва Русі. Недарма був навіть такий вираз – «Русь полотняна» (або «Русь посконна» – від слова *посконь*, однієї з назв чоловічих екземплярів коноплі). З тих же часів йде традиція використання конопляної олії в їжі; це саме нею «каші не зіпсуєш»: іншої олії у русичів, а пізніше в українських селян часто просто не було. Вона ж слугувала й слугує досі прекрасним профілактичним і лікувальним засобом від багатьох хвороб. Про покарання за крадіжку конопель згадується в «Руській Правді» та інших документах епохи середньовіччя. Тоді ж виникла легенда, записана Петром Івановим у 1880-х роках у Куп'янському повіті Харківської губернії, про те, що коноплі вирости зі сліз Єви, коли вони з Адамом після вигнання з Раю вперше зайнялися обробкою землі. Легенда свідчить про те, що, за уявленнями українців, конопля з'явилася на землі фактично одночасно з появою людини.

У XIV – XVIII століттях не тільки розвинулися технології обробки коноплі й розширилася сфера її використання, але й сформувалися обрядодії, важливими елементами яких були вироби з коноплі або частини цієї рослини, а також набув розповсюдження цілий шар фольклорних текстів, де фігурують коноплі або інструменти їх обробки, наприклад, загадки, які мало хто сьогодні відгадає: «Через пузо дорога, всередині тривога, а в дірочці свадьба йде» (прядка), «Сидить дід за дошками, стріля в бабу галушками» (ткацький верстат). У ті часи, та й пізніше, галицькі русини використовували коноплю як засіб від зурочення: сім'я її варили з корою бузини й пили, вірячи, що разом із блювотою вискочать три мертві змії.

В українців було уявлення, що дітей знаходять не тільки «в капусті», а й у коноплянику, що пов'язане з ідеєю високої плодючості конопель. Недарма на свято Введення жінки, які довго не могли завагітніти, сідали голі на призьбі хати й пряли самосівних конопель. Судячи з деяких жартівливих пісень, насіння коноплі й так зване «конопляне молочко» могли асоціюватися зі спермою: «Орав милий цілий день та посіяв конопель». Взагалі ж процес переробки коноплі надто нагадував українським селянам статевий акт, що відбилося у відомій пісні «Ой кум до куми раненько іде...», де є купа кумових риторичних питань начебто щодо технологічної послідовності вирощування та обробки коноплі, але з однозначним еротичним підтекстом: «Хто б тобі виорав, якби не я? <...> Хто б тобі посіяв, якби не я? <...> Хто б тобі вибрав, якби не я? <...> Хто б тобі намочив, якби не я? <...> Хто б тобі витяг, якби не я? <...> Хто б тобі потер, якби не я? <...> Хто б тобі потіпав, якби не я?». Більшість наведених тут дієслів потребують контекстних пояснень для українців XXI століття. Садити матірку і плоскінь (жіночі та чоловічі різновиди коноплі) на одному полі, однак збирали не одночасно. Плоскінь *вибирали* (видьоргували) на 12-й тиждень, коли конопля одцвітала, тобто під час жнив – значно раніше, ніж матірку, сім'я якої ще повинно було дозрівати. За розповідями наших інформантів з Харківщини, восени матірку «зрубували, а тоді до копанки, і мочили те

прядиво до самих заморозків, потім витягали і розставляли, як трикутники невеличкі». Щоб очистити волокна висушених конопель, стебла м'яли на терниці – тіпали. Після Покрови починали роботи з прядивом: вал мотали на веретено, все інше – на гребінь та прядку.

Недарма в селянському побуті XIX століття цінувався кожен клаптик домотканого полотна, не кажучи про саморобний одяг. У 1997 р. у с. Знам'янка Нововодолазького району Харківської області ми записали цікаву бувальщину про те, як дівчині, яка дуже хотіла побачити померлу матір, порадили заховатися у церкві під час вечірньої служби і дочекатися опівночі, коли до церкви сходитимуться мерці. Вона так і зробила й дійсно побачила матір, однак та схопила її за сорочку і сказала, що тепер вони будуть разом у царстві мертвих. Донька стала заперечувати: «“Мамо, та я жити хочу”. - “Е ні”, – каже мати та тягне її за сорочку до себе. “Мамо, та не рвіть же сорочку, бо вона, знаєте, як мені дісталась? “ - “Знаю, доню. Оце як розкажеш, як ти цю сорочку набула, то, може, я тебе і відпущу.” Почала дівчина розповідати: “Мамо, та ми ж з вами ниву, знаєте, як тяжко орали? Та знаєте, як по весні ми її боронували важко, та як ми її засівали, і як те прядиво росло, і як ми його збирали, і як ми його возили до річки, і як ми його мочили, і як додому забирали, і як ми його м'яли, тіпали, і як ми сукали, і як ми його пряли, і як ми його ткали?...” Ця розповідь була аж до самого ранку, і от, коли дочка сказала: “І ви, мамо, оцю сорочку хочете з мене зняти і мене до себе забрати?” – третій півень прокричав, і все зникло. Мати пішла, а дочка осталася».

Вже з перших хвилин життя людина знайомилася з коноплею, бо «баба-пупорізка» перев'язувала пупик м'яким прядивом – *матіркою* (ниткою з жіночого різновиду коноплі). Українці вірили: якщо перев'язати пуп *плоскінню* (ниткою з чоловічого різновиду рослини, який не дає насіння), людина буде безплідною (за законом імітативної магії). Тим не менше, на Валківщині ще у 1-й половині XX століття був звичай перев'язувати пупик дівчатам *матіркою*, а хлопцям – «плоскіницею». У цьому випадку гендерна паритетність мала свій сенс: дівчинці повинні були передатися «суто жіночі» властивості жіночого різновиду коноплі, а хлопцеві – «суто чоловічі» властивості чоловічих екземплярів, теж за законом сімільної магії. У першу купіль новонародженого разом із любистком часом клали й *матірку*. На Полтавщині під час обряду *пострижин* дівчини (коли їй виповнювався рік) її перед стрижкою садили на *матірку*, аби вона колись стала *матір'ю*.

У східних слов'ян молода, яка бажала бути, як кажуть зараз, «чайлд-фрі», тихенько брала з собою на вінчання шматок *плоскінні*. А в XVII столітті вчений-мандрівник Адам Олеарій бачив, як в Московії на князівських та боярських весіллях молодих обсіпали насінням коноплі та льону – з протилежною метою, аби родина мала нащадків. Ця традиція фіксувалася і в пізніші часи, але витoki її – в Київській Русі.

Оскільки *матірка* була символом плодovitості (зерняток було багато на кожній рослині), вона фігурувала іноді в обряді «розмивання рук», який здійснювався для очищення породіллі й повитухи, коли жінки почергово зливали воду на руки одна одній. Вочевидь, конопля була також символом міцності, стійкості, витривалості, здоров'я, оскільки їй в процесі обробки доводилося терпіти такі «смертні муки», які випадали на долю ще тільки льону.

13 грудня, на свято Андрія, дівчата «сіяли коноплі»: опівночі виходили на подвір'я, тричі обходили хату і розсівали по снігу насіння коноплі, примовляючи:

Андрію, Андрію,
Конопельку сію,
Спідницею волочу,
Заміж вийти хочу.
Дай, Боже, знати,
З ким весілля грати.

Потім дійсно «боронували» *спідницею*, загрибаючи насіння в сніг, брали в жменю суміш, несли до хати й рахували зернинки: якщо буде парна кількість, то невдовзі вийдеш заміж. Було також андріївське ворожіння з коноплею біля криниці: теж опівночі дівчина йшла до криниці, розсипала насіння коноплі, задавала питання й прислухалася до перших звуків, які потім тлумачилися певним чином.

Конопляне поле навіть вдень, особливо опівдні, вважалося небезпечним місцем: в цей час там начебто бачили русалок, особливо на Зеленому тижні. Вочевидь, стеблини конопель нагадували русалчине волосся. Тому не тільки на березі річки, а й біля конопляника могли залишити на «Русалчин Великдень» шмат тканини або сорочку для русалки, особливо матері, у яких утонули діти. Чоловічі рослини коноплі (плоскінь) росли вище людського зросту, і такі зарості трохи лякали селян, щось там їм ввижалося... Коли наприкінці серпня – на початку вересня їх вибирали, в тих хащах хтось завжди копирсався і міг несподівано для випадкового перехожого з них вийти – звідси й вираз про чинюсь раптову появу: «вискочив, як Пилип з конопель». Пізніше так стали говорити про людину, яка меле якісь дурниці, недоречно у щось втручається, недоладно або невчасно щось робить або каже. До речі, в Україні є люди на прізвище Конопля – походить воно від прізвиська, яким нагороджували високу на зріст людину – таку, як плоскінь, яка могла досягати 6 метрів.

У XIX – першій половині XX століття селянський побут в Україні не надто відрізнявся від побуту попереднього століття. Так само кожен господар сіяв необхідну кількість коноплі, бо значна частина одягу виготовлялася з неї. Навіть широке розповсюдження фабричних товарів легкої промисловості не призвело до того, що селяни зовсім відмовилися від саморобних тканих виробів, і громіздкі ткацькі верстати зберігалися у багатьох селян на горищах аж до 1960-х років. До речі, з коноплі робилися такі сорочки, які О. де Бальзак та інші іноземці в XIX ст. з точки зору якості полотна вважали не гіршими за кращі французькі зразки. Волокно українських конопель відзначалося еластичністю та м'якістю, що дозволяло виготовляти пряжу різних гатунків. Поділялося воно на сорти: *повісмо* (*прядиво, тонке, вимочки*) – найкращої якості; *миканка* – середнього гатунку і *клочья* (*вал*) – залишки, які використовували для виготовлення виробів найнижчої якості. Недарма у весільних ритуальних дражніннях дружки жартували над старшим боярином, що він «підперезаний валом» або що у нього «очі в клоччі».

Додержувалися тогочасні українці й старовинних правил вирощування та обробки конопель. На семена коноплю в Україні сіяли в Клецьку суботу перед Трійцею, причому мовчки, щоб горобці не поклювали насіння, і з зав'язаними очима, щоб птахи його взагалі не бачили. А на Житомирщині в новорічний вечір пекли або варили кількох горобців, щоб влітку пташки не клювали посіви коноплі. Вже зібрану коноплю іноді посипали землею з могили, щоб горобці не клювали насіння.

Щоб полотно з коноплі було білим, варили й їли яйця на полі під час сіву, а потім розкидували шкаралупу, примовляючи: «Роди, Боже, коноплі білі, як яйця!». А взагалі-то на колір полотна впливає процес вимочування коноплей у копанці (вона була у багатьох в кінці города) чи озері, річці, а також періодичного просушування на сонці. Цей процес захоплював своєю живописністю багатьох українських художників. Найбільш відома робота Зінаїди Серебрякової «Білення полотна» (1917) – щороку художниця спостерігала це явище у селі Нескучному на теперішній Харківщині.

У різних місцевостях були різні уявлення, до якого свята (Миколи, Вознесіння, Пречистої, Здвиження) не можна мочити коноплі, «бо буде утопленик з того роду, а як хто хоче мочить, хай упустить залізяку під поміст» (залізо як універсальний оберіг повинно було не допустити нещастя).

Навіть після Другої світової війни і аж до офіційної заборони у 1965 р. вирощування в СРСР приватним особам (та й більшості колгоспів та радгоспів) *Cannabis* (що викликало неабиякий подив у селян) конопля залишалася улюбленицею українців, хоча сіяти чи діставати її було тепер було важко, а то й ризиковано. Адже її продовжували використовувати на кожному кроці. Далеко не в усіх селах ще була електрика, а якщо й була, то час від часу траплялися відключення, отже, нікуди не ховалися давні каганці — найпростіші прилади для освітлення, де горіли сало або конопляна олія. На Харківщині ще працювали майстри, які виготовляли рогожі, основу яких складала конопляна пряжа. Також не відмовлялися селяни від конопляної олії і як харчового продукту, і як магічно-лікувального засобу: змащували вим'я корів, щоб телилися і давали багато молока; мастили місця опіків; змащували тіло людини,

ураженої блискавкою. Використовували пару від смаженого конопляного насіння для полегшення зубного болю. Коли «нападали гузки», «сировою ниткою» з прядива знахурка вив'язувала кожну гузку, шепотіла замовляння, скручувала нитку, закопувала її в глухому куті двору, і коли нитка зогнивала, гузки пропадали.

Конопляне насіння слугувало основою прісної начинки для вареників – урди. На Куп'янщині намочували макуху (вижимки з конопляного насіння), а коли вона розмочувалася, її розводили водою і проціджували на сито. Отримане таким чином молоко зливали в горщик і ставили в піч. Коли молоко уварювалося, урду відкидували на сито. Потім урдою можна було начиняти вареники або їсти з кашею. На Поліссі клали сім'я коноплі у різдвяну кутю і запрошували пригоститися нею Мороза, аби той не побив навесні ранні вруна. Українці у Святвечір їли й гречану кашу з конопляним молоком. Слобожане залюбки використовували коноплю в їжу як інгредієнт багатьох страв. У 2007 р. нами була перевидана ґрунтовна розвідка «Пища и питье крестьян-малороссов, с некоторыми относящимися сюда обычаями, поверьями и приметами» (1899) Варвари Щелоковської, де зафіксовано чимало наїдків із коноплею, які вживали на Куп'янщині. Наведемо пару прикладів: **«Поливка**. Положат в макитру пригоршню пшена и нальют кипятком. Пока пшено мокнет, промоят конопляного семени, поджарят. В одной макитре сомнут пшено, в другой семя. Когда семя хорошо утрется, разведут его водой, процедят сквозь сито в пшено, размешают, сольют в горшок, посолят и поставят вариться. Время от времени поливку мешают, чтобы не было комков. <...> **Плескана (иначе наз. Лади)**. Замешивает хозяйка лемишку, т.е. в кипяток всыпает гречневой муки (замеш. густо, как каша), хорошо вымешивает и ставит в печь, чтобы умлела. Как лемишка упрееет, выкладывает ее на стол, катает шариками, обваливая в муке из толченого конопляного семени, складывает в макитру и ставит в печь». На свято Маковія в слобожанських селах й досі печуть шулики – коржі, які їдять із розтертим маком і медом. Однак завдяки В. Щелоковській ми знаємо, що були й «шулики другого рода: напекут таких же коржиков, наломают кусочками, сложат в макитру, обольют конопляным молоком и поставят в печь поджариться. Конопляное молоко готовится так: насыпают на сковороду конопляного семени, слегка поджаривают на слабом огне или в жаркой печи, затем сливают его и трут макогоном, подливая воду. Когда семя хорошо утрется, разведут его водой, процедят на сито, присолят – и готово».

У народній медицині молоко з насінням коноплі вживали як лікувальний засіб проти венеричних захворювань, для застереження вагітності, видалення бородавок. Розпареним насінням коноплі лікували гноячки. Лишай лікували плосконною маззю (змішували пилок плосконних конопель із жиром).

Як потужний оберіг конопля слугувала закарпатцям магічним засобом проти змій: на Благовіщення шматки конопляного полотна розкладали по кутах хати, підпалювали і обкурювали навколо, аби гади не заповзли у домівку.

Конопля – одна з небагатьох рослин, яку використовували повністю, причому для найрізноманітніших потреб: для виготовлення одягу, предметів побуту, технічних засобів, фарб, для їжі, лікування, освітлення, опалення (топили конопляним *терміттям*, яким також мостили дороги), здійснення дуже важливих ритуалів життєвого циклу людини...

Ми розповіли про мізерну кількість обрядодій і фольклорних текстів, пов'язаних із коноплею, та реальних засобів використання цієї ледь не найдавнішої культурної рослини на теренах України. Безумовно, корисні властивості коноплі мають привернути до себе більшу увагу з боку українських підприємців та науковців, а також споживачів. Принаймні ресторани, які позиціонують себе як репрезентанти української народної кухні, легко можуть використати трохи нездоровий інтерес до канабісу (є жарти про «пиріжки з маріхуаною») як привід до того, щоб познайомити людей ХХІ століття зі смаковими властивостями страв не такого вже й далекого минулого. Тоді школярки, бачачи у музеї картину художника ХІХ століття «В коноплях», не будуть думати, що зображена там дівчина – наркоманка.